

помощи, которая осуществлялась благотворительными, религиозными, научными организациями, частными лицами, врачебными обществами. За сорок с лишним лет существования разных форм своего строения система здравоохранения в Подольской губернии накопила немалый опыт, который был использован передовыми земскими деятелями и врачами других губерний, а так же национальными урядами періоду Української революції 1917–1921 рр.

Ключевые слова: система здравоохранения, организационно-правовое регулирование, земства, Подольское губернское санитарное бюро, эпидемия.

D. Lebedev. Organizational and legal regulation of the health care system in Podolia in the early twentieth century.

This article studies the organizational and legal regulation of the health care system in Podolia in the early twentieth century (till the reign of national governments in 1917-1920.). It has been concluded that provincial and district peasant community played the significant role in health development in the Podolian province. They expanded the network and strengthened the material base of hospitals that improved health care. The organization of private medical care, which was carried out by charitable, religious, scientific organizations, individuals and medical societies acquired extraordinary scope. For more than forty years of its existence in different forms, structure of the health care system in Podolia had accumulated considerable experience, which was used by the leading zemstvo activists and doctors of other provinces.

Key words: health-care system, organizational and legal regulation, zemstvo, Podolian provincial health bureau, the epidemic.

ІСТОРІЯ ПРАВОВИХ І ПОЛІТИЧНИХ УЧЕНЬ

*Андрусишин Б. І.
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова*

СТРУКТУРНІ ЕЛЕМЕНТИ ПОЛІТИЧНОЇ КОНЦЕПЦІЇ МИХАЙЛА ДРАГОМАНОВА (До 170-ї річниці від дня народження М. П. Драгоманова)

У статті йде мова про М. П. Драгоманова у формуванні основ політичних вчень другої половини ХІХ ст.

Ключові слова: М. П. Драгоманов, лібералізм, космополітизм, федералізм, соціалізм, місцеве самоврядування, політичні свободи, система державного управління, політична освіта, громадянська культура, регіональний фактор, громадянське суспільство.

М. Драгоманов, його широкомасштабні наукові досягнення, громадсько-політична, педагогічна, культурна діяльність продовжує викликати неабиякий науковий та практичний інтерес наших сучасників. Палітра її оцінок різними авторами, які намагаються осягнути постать М. П. Драгоманова, як і в роки життя вченого, так і до сьогодні, різняться – від абсолютного захоплення й наслідування до цілковитого заперечення й критики [1]. Як вірно відзначав М. Василенко, політичний і суспільний світогляд М. Драгоманова складався поступово та цілком самостійно. Широка європейська освіта, з однієї сторони, потужний критичний та

творчий розум – з іншої, допомогли цьому. Вони ж поставили М. Драгоманова на тривалий час дещо особно. Для багатьох він залишився загадкою. Важко уявити іншого суспільного діяча, відносно якого б існували такі різноманітні судження. Одні вважали М. Драгоманова “нігілістом” і “терористом”, тож йому доводилось перечити цьому, інші – “конституціоналістом” та ворогом соціалістів і революціонерів. Професор В. Ламанський звинувачував М. Драгоманова в австрофільських прагненнях, а галичани, не зрозумівши високої думки науковця про російську літературу і необхідність її вивчення українцями, називали його “обрусителем” і навіть агентом, відісланим закордон російським урядом, для того, аби скомпрометувати українську справу соціалізмом. “Земський собор” обрав М. Драгоманова редактором свого органу, а київські українофіли, близькі до “Земського собору”, називали діяльність мислителя шкідливою. Ми вже не кажемо про ті небиліці, які поширювала та й досі поширює про М. Драгоманова російська консервативна преса [2, с. 472]. Додамо, що після численних передруків творів М. Драгоманова з супроводжуючими розгорнутими коментарями та біографією вченого, навіть його найближчі послідовники – І. Франко, М. Павлик, Б. Кістяківський, котрі у рівній мірі вважали себе учнями великого мислителя, вимушені були визнати між собою значні відмінності у трактуванні наукового спадку М. Драгоманова та оцінках його політичної діяльності. Втім, багата спадщина, яку залишив по собі український мислитель, вже стала невід’ємною частиною історії вітчизняної політології, однією з першопричин її якісної еволюції у бік наукової обґрунтованості, а також послугувала утвердженню ліберально-демократичних цінностей українського суспільства.

Наукові пошуки вченим суспільно-політичного ідеалу складно відділити від його громадської та політичної діяльності [3] Становлення М. Драгоманова як вченого-політолога відбувалося в тісному зв’язку з його політичною публіцистикою, участю у роботі громадських об’єднань та політичних формувань. Драгоманов-політик та Драгоманов-політолог – справді рідкісний приклад професійної політичної діяльності на високо ідейних, раціонально обґрунтованих, наукових засадах.

На думку багатьох сучасних дослідників, вченого важко віднести до однієї визначеної ідейно-політичної течії [4]. Так, М. Михальченко зазначає, що Драгоманов розробляв синтетичну політичну доктрину, намагаючись взяти краще і від народництва, і від соціалізму, і від анархізму, і від українського націоналізму. Окремі частини такої доктрини були досить послідовними і аргументованими. В цьому відношенні драгоманівський ідеал української самостійності є одним з найрозробленіших [5, с. 150]. А. Круглашов вважає, що роль ініціатора широкого спектру політичних акцій, виразника різнопланових ідей робить неможливою ідентифікацію поглядів М. Драгоманова з одним ідеологічним, партійно-політичним напрямком [6]. В. Потульніцький пише, що на ранньому етапі М. Драгоманов являв собою синтез консервативно-гетьманських, ліберально-демократичних і, навіть, ряду соціалістичних ідей на спільній філософській основі позитивізму, але завжди гостро критикував представників альтернативної народницької концепції [7, с. 154]. Досліджуючи історію українського суспільно-політичного руху, Ю. Охримович вказує, що М. Драгоманов був близьким і до українофільського народництва, і до

лібералів общеросів, але не пристав ідейно до цих течій, а працював над їх синтезою, над їх сполукою в нове українське національно-політичне думання [8]. “Політична теорія М. Драгоманова синкретична, – зазначає Г. Дашутін, – Вона поєднує демократичні, соціалістичні, космополітичні, слов’янофільські та західницькі елементи. Але центром його теорії є ліберальна ідея” [9, с. 53]. Детальне вивчення творчого набутку М. Драгоманова підводить до думки, що вчений і сам не претендував на бездоганну політичну програму та цілісну політичну концепцію. Втім суспільно-політичні ідеали й цінності, котрі він пропагував, слугували стимулом для розробки і втілення в життя національної політичної програми, для пробудження громадянської свідомості українців.

Позаяк, науковий доробок та суспільно-політична діяльність М. Драгоманова свідчить про безпосередню причетність мислителя до зародження й розвитку ліберально-демократичного руху та ідеології в Україні. Багато сучасних дослідників історії української політичної думки вважають, що українська ліберальна ідея найбільш довершених форм дістала саме у спадщині М. Драгоманова [10, с. 14]. У своїх працях він й сам неодноразово вдається до аналізу витоків опозиційного лібералізму, обґрунтовує його основні етапи, генезу програмових вимог. Вітчизняний лібералізм, його політико-ідеологічна складова мали власне історичне та національне підґрунтя, пов’язане з пріоритетами боротьби за волю і свободу, як домінуючих гасел всього попереднього українського національно-визвольного руху.

В той же час класичний західноєвропейський лібералізм суттєво вплинув на український національно-визвольний рух, та його політико-правову думку. Сподвижники ліберальної течії на Заході були прихильниками конституціоналізму, принципів законності, а вищим ідеалом суспільства оголошували індивідуальну свободу, недоторканість приватної власності, гарантії прав володіти і розпоряджатися нею. Разом з іншими відомими діячами XIX ст., саме М. Драгоманову належить особлива заслуга вивчення та перенесення європейських ідеалів демократії у вітчизняне творче й інтелектуальне середовище. Здобувши вищу освіту західного зразка, побувавши в Берліні, Празі, Відні, Гейдельберзі, Флоренції, Львові, попрацювавши в архівах багатьох європейських міст та прослухавши курси лекцій провідних європейських учених, він з головою заглибився як вчений і публіцист у бурхливе море тогочасних політичних перипетій. Від того повелося й послідовне відстоювання вченим євроцентричного бачення цивілізаційної еволюції політичної системи як засобу проведення широких політичних реформ. Знаковою в цьому відношенні є заборонена царським режимом стаття М. Драгоманова “Лібералізм і земство в Росії” [11].

М. Драгоманов був активним послідовником ліберального політичного руху та ідеології. На формування його суспільно-політичного світогляду вплинули погляди перших українських лібералів, що заклали кістяк Кирило-Мефодіївського товариства – М. Костомарова, П. Куліша, В. Білозерського та інших. Представники федералістської школи розуміли федералізм як можливість усунення самодержавства і вирішення національного питання шляхом об’єднання всіх слов’янських земель у федеративний союз і досягнення таким чином демократії і свободи – віковічних суспільно-політичних прагнень українського народу. Особливе місце тут слід

відвести науковому доробку відомого українського мислителя М. Костомарова [12].

Аналізуючи практичну громадсько-політичну діяльність М. Драгоманова, варто звернути увагу на ті основоположні морально-етичні принципи, якими він керувався, будучи відомим громадським і політичним активістом. Цікавою, мало досліджуваною й дещо спірною сторінкою в біографії М. Драгоманова є його масонство. Окремі дослідники приписують мислителеві членство у швейцарських та італійських ложах, співпрацю з масонським виданням “Санкт-Петербурзькі відомості” [13, с. 229-230]. Саме з цим аспектом діяльності М. Драгоманова в еміграції деякі вчені пов’язують його зосередження на питаннях духовного оновлення суспільства, месіанських ідей, гуманізму, віри у духовне вдосконалення людини, у прогрес суспільства, який він розумів під кутом зору задоволення прагнень і потреб особистості. Не припустимими для М. Драгоманова були насильство як інструмент політичної боротьби. Політична діяльність потребує досить високого морального та інтелектуального розвитку й освіти, настільки широкого, щоб політик міг чітко усвідомлювати сучасний і можливий найближчий майбутній стан справ як у своїй батьківщині, так і в оточуючих її країнах. Перед політичними діями він завжди висував вимогу серйозної політичної освіти.

М. Драгоманов по праву вважається основоположником політичної науки в Україні. Сучасний дослідник А.Салтовський називає вченого, по суті, першим українським політологом, при тому, що його політичні твори написані у публіцистично-полемічній формі [14].

Політологічна концепція М. Драгоманова є багатокомпонентною, включає чимало складних взаємопов’язаних категорій і тверджень, котрі значно випереджували час. Теорія суспільно-політичних перетворень Драгоманова пов’язана з обґрунтуванням правових, еволюційних методів впровадження таких змін, а також запереченням будь-яких насильних інструментів політичної боротьби; розроблена вченим складна система державного управління доповнена не менш складною концепцією місцевого самоврядування; ідеали ефективного політичного владарювання мислитель узгоджував з надіями на розвиток громадянської культури та політичної освіти українського народу. Тож політична концепція М. Драгоманова – справді унікальне для свого часу явище в історії політичної думки України, у котрій автору вдалося поєднати й врахувати різнопланові тенденції суспільно-політичного життя.

Аналіз багатой наукової спадщини вченого дає підстави стверджувати про вагомий внесок Драгоманова у розвиток теоретичних проблем політології та її методологічних підвалин. Нижче пропонуємо розглянути окремі елементи драгоманівської політичної теорії і, відтак, перейти до особливостей методології, котру застосовував мислитель при вивченні політичних явищ і процесів.

Принципово новою у вітчизняній історії політичної думки та практики стала ідея М. Драгоманова про *об’єднання українського народу саме на підставі спільних прагнень політичної свободи й громадських прав, демократичних принципів владарювання*. Вчений різко критикував популярні в тогочасному інтелектуальному середовищі твердження про спільну національність або єдину релігію, як основні чинники інтеграції суспільства. Національні мотиви, на думку М. Драгоманова, не можуть бути провідними у реалізації масштабного всеукраїнського політичного

проекту, а навпаки – у своїх радикальних формах вияву – лише стають на перешкоді впровадженню демократичного політичного процесу. Національно-державному централізму з його примусом до державної мови вчений протиставляє людяно-освітній універсалізм, рівноправність національностей в змішаній державі з вільністю кожної народної мови.

Досі актуальними є думки мислителя стосовно шляхів досягнення волі для українського народу. За прагненнями українського народу до волі, пише він, не слід забувати й про інші народи. Такі громади як волоські, болгарські, сербські, московські, польські, німецькі та інші, що живуть в Україні, “мусять мати в усьому рівне право й однакову волю з українцями”. Лише за цієї умови народності, що населяють Україну, будуть ланками, які зв’язуватимуть український народ із народами сусідніми. Вчений підкреслював, що ворогами українців слід вважати не росіян, поляків, чи представників інших національностей, а державно-бюрократичний апарат імперії, власників фабрик і заводів, великих маєтків, що гноблять всіх трудящих, незалежно від їх національної приналежності.

Власне, розуміння М. Драгомановим *національного питання* ще за життя вченого, та особливо після його смерті, викликало найбільше наукових (як і псевдонаукових) дискусій. Важливі свідчення щодо поглядів на національну справу містить полеміка М. Драгоманова з Б. Грінченком, що віддзеркалює погляди двох українських поколінь українського націонал-культурного відродження – громадівського українофільства, народолюбства, з одного боку, і політичного національно-державницького руху, з другого [6]. В руслі інтегрального націоналізму Д. Донцов, Я. Оршан, В. Будзинський гостро критикували роботи М. Драгоманова за недооцінку національного у суспільно-політичному житті, за бездержавність, раціоналізм, соціальний утопізм, гуманізм.

У творчості М. Драгоманова розмежовані поняття національно-державного та націонал-етнографічного. Зародження свідомого лібералізму та демократизму в Україні вчений пов’язував з появою й утвердженням деякої націонал-політичної спільноти, в яку привносились певні європейські цінності та найновіші наукові здобутки. Як антитезу прогресивному “вільнодумному європейському просвітництву” в Україні М. Драгоманов протиставляє загрозливу небезпеку “етнографічного патріотизму”, для якого характерною є обмеженість світогляду, нецтво, схильність до радикалізму. Цьому питанню зокрема присвячена його праця “Листи на Наддніпрянську Україну”. Аналізуючи суспільно-політичні процеси та конструюючи модель майбутнього суспільного устрою, М. Драгоманов усвідомлював наявність національного чинника в житті тогочасного українського суспільства, однак не абсолютизував його значення в політичних та соціальних проектах майбутнього устрою українського суспільства.

Маємо визнати, що подібні міркування вченого заклали певні традиції в історії вітчизняної політичної науки щодо трактувань таких складних феноменів, як політична нація, політична ідентичність, національна свідомість тощо, котрі вже в наш час сформувались в окремі напрями розвитку політичних наук в Україні – етнодержавознавство, політичну етнологію, етнополітологію (І. Кресіна, Ю. Римаренко, М. Варзар, О. Картунов).

М. Драгоманов також цікавився проблематикою ліберальної *держави*. Сучасна дослідниця розвитку політичних вчень в Україні О. Скакун слушно зауважує, що вчений розкривав сутність держави через ряд важливих аспектів – принцип соціальної справедливості, правовий статус особи, через правове становище нації. Ці аспекти державної сутності склали поняття “політичної свободи”, проголошеної ним як головна мета суспільного розвитку [15, с. 58]. В розробленому ним конституційному проекті “Вільна спілка” на пріоритетне місце поставлена ідея формування держави на принципах політичної свободи як системи прав людини і громадянина, недоторканості особи, її приватного життя, національності, мови. У цій площині вчений, традиційно для лібералів, розглядав такі поняття, як свобода совісті, друку, об’єднань, право позову на посадову особу чи відомство, спротиву незаконним діям чиновників.

На думку М. Драгоманова, для того, щоб національна держава стала сприятливим середовищем для самореалізації особистості та прогресу, перш за все, потрібно забезпечити достатній рівень свободи у суспільстві. Проте діяльність державних інститутів не завжди створює відповідні умови.

Будучи значною мірою противником держави, як механізму обмеження свободи особистості, М. Драгоманов вважав актуальним завданням будь-якого прогресивного українського політичного діяча боротися за вплив на державу, за те, щоб з допомогою держави, яку необхідно відповідним чином реорганізувати, домогтися мінімізації її ролі у суспільному житті та максималізації свободи особистості. Яскравою ілюстрацією цієї думки вченого є його слова з роботи “Турки внутренне и внешние”: “держава, в якій під видом самодержавства, панує сваволя чиновників, в якій навіть в податковій системі існує станові привілеї, в якій панує система насильницького обрусіння всіх не великоруських елементів, поліцейська охорона панівної церкви і немає самої елементарної особистої недоторканості... – така держава не може ревностно слугувати справі свободи і самоврядування...” [10, с. 240].

Говорячи про справжнього громадівця, він підкреслює, що у найменших змінах, у змінах державних, він буде байдужим до того, як там впорядковується вище державне начальство, а більше наполягатиме на тому, щоб збільшити власне волю кожної особи в слові і праці, волю кожної людської породи, спілки, громадян, країни [16, с. 53]. Держава, яка репрезентує єдність нації як політичного організму, лише інструментально завершує ту рівновагу суспільних сил, яка свідчить про зрілість нації, сформованість не лише її політичної еліти, готової поступитися власними груповими інтересами задля єдності і блага нації, а й наявності такої громадянської структури, у якій громадяни зацікавленні в збереженні цієї держави.

Вчений був переконаний у тому, що український народ має право бути народом вільним, господарем своєї долі, державності, користуватися всіма політичними, соціальними та національними правами. Тільки “своя держава” є тим засобом, який здатен оборонити велику колективну спільноту. Для М. Драгоманова ототожнення нації із державою є природним західноєвропейським явищем. Однак, усвідомлюючи специфіку українського історичного досвіду, на який наклала відбиток тривала епоха бездержавності, він вважав за потрібне здійснювати пошук власне української моделі суспільства, в якій вплив державно-політичної системи був би зведений до мінімуму. Бездержавність сприймалась ним як “антракт у своїй історії”, як “пропащий час”, як

“ненормальне явище”, а поділ українських земель між чужоземними державами історично зумовленим, але минулим. М. Драгоманов наголошував, що централізована російська держава є втіленням деспотизму та пропагував ідею створення нової демократичної Росії, в якій інтереси держави не суперечать інтересам народів, що її населяють, та інтересам окремої людини. Для нього людина – це основа соціального устрою, найвища цінність. Тож мислитель віддавав належне значенню національної держави.

Політичний шлях до свого ідеалу – суспільства гармонійно розвинених особистостей, врівноваженості індивідуального життя й життя спільноти – Драгоманов вбачав у *федералізмі* [17]. з максимальною децентралізацією та самоврядуванням громад і областей. Він першим запропонував чіткий критерій визначення території України, яку населяє український народ, об'єднаний однією мовою, спільністю звичаїв і традицій та представлений класом: від Карпат до Дону і Кавказу, від фінських боліт – до чорноморського берега. Але федералізм у трактуванні М. Драгоманова виступає не стільки формою територіального устрою, скільки головним способом взаємозв'язку суб'єктів політичної дії (індивідів, їх об'єднань, держави, міждержавних союзів), сутність якого полягає в їх рівноправності. Лише рівноправні суб'єкти політичної взаємодії можуть так узгоджувати свої інтереси, щоб не порушувати прав і свобод один одного та уникати насильства. Тож федералізм у драгоманівській спадщині є способом державної організації, який допускає мінімум насильства, де представницькі спільноти можуть найкращим чином протистояти як імперській підпорядкованості індивідів, так й охлократичним тенденціям. Принцип федералізму, запропонований вченим, був покликаний життєвою необхідністю справедливого вирішення національного питання, та мав інтегральний характер, що передбачав рівність і суверенність народів, їх право на вільне самовизначення, відміну будь-яких національних і релігійних привілеїв чи обмежень. У “Вступі до біографії Желябова” він наголошував, що вільними суспільствами можуть бути малі держави і громади, або федерація громад. Найбільш прийнятною для М. Драгоманова був такий варіант демократизації та федералізації Росії, за якого підтримувались місцеві ініціативи. Згідно з його концепцією, основою організованої федерації, як найкращої форми організації держави, на зразок США, є громадське самоуправління, а місцеве самоврядування повинно гарантувати природні права і свободи людини.

Надаючи великого значення розвитку *самоврядування*, як основи для руху до соціальної справедливості, М. Драгоманов на чільне місце ставив роль земств, земської автономії. Саме через останню могла реалізуватись, на його думку, автономія національна, а сутність автономії він визначав як реалізацію “своєї волі”. Таким чином вчений виділяв автономію національну (культурну) та автономію самоуправління (земську). Місцеве самоврядування, на думку вченого, є найкращим засобом подолання “динамітно-анархічної епідемії”, тобто “тероризму, якобінства і революціонізму”. На прикладах із політичного життя європейських держав він доводив, що “динамітно-анархічна епідемія” поширюється, найперше, в країнах, де відсутні правовий порядок і самоврядування, що приводом до різного роду безладдя і заворушень стає не свобода, як вважали тоді в урядових і наукових колах Росії та деяких інших держав, а її обмеження. Так, осередками “динамітної зарази” він

вважав Ірландію і Росію. Рецептами проти неї мали бути, на його думку, не поліцейські репресії, які лиш посилювали “заразу”, а виважені реформи: як негативний, так і позитивний досвід усіх країн засвідчує, що тільки свобода і самоврядування можуть бути твердою гарантією послідовного розвитку демократичної політики.

План розвитку місцевого самоврядування, запропонований М. Драгомановим у його працях, часом відрізнявся певними деталями та акцентами. Вчений не вважає предметом аналізу дві попередні його політичні програми: одноосібну, у “Громаді” 1877 р., та колективну, від 1880 р., оскільки в них питанням місцевого самоврядування практично не приділено уваги. Проте “Вільна Спілка” постала як досить цілісний теоретичний нарис з цього питання. За багатьма ознаками він не тільки відповідав своєму часові, але й випереджав ідеями суспільні запити на майбутнє. Конституційний проект Драгоманова передбачав реалізацію самоврядування через збори або сходи (виборні), перед якими відповідальні усі службові особи, крім суддів. У селах станом місцевого благоустрою повинні займатись схід і обрана ним управа із старшиною. У містах – думи і вибрані ними управи.

В цілому ж, політичний розвиток суспільства, за М. Драгомановим, можливий лише тоді, коли “стоячи ногами й серцем на нашій Україні, ми будемо держати наші голови в Європі, а руками обнімати по меншій мірі всю Слов’янщину” [10, с. 404].

Космополітизм, у його розумінні, є ідеєю єдності людства, а національність – природна форма його організації: “Поняття про всесвітнє, загальнолюдське, – зазначає М. Драгоманов, – і дотепер виражається... тільки у вигляді міжнародного, – власне, міжнаціонального...” [9, с. 22]. Вчений не приймав космополітичних переконань російських народників та європейських соціалістів, згідно із якими національність є лише поклонінням минулому. Національність, за М. Драгомановим, є формою існування людства, а людство становить сукупність націй. Прихильник побудови суспільства на засадах космополітичних загальнолюдських цінностей, Драгоманов надає важливого значення нації, в межах якої і мають відбуватися демократичні суспільні трансформації, і, разом з тим, засуджує усяку абсолютизацію національних особливостей.

Михайло Петрович був одним із небагатьох захисників здійснення реформаційних начал еволюційним шляхом, тобто шляхом планомірної поступовості. Урядові системи, на його думку, не можуть рухатися вперед з такою ж легкістю як поштові коні. Лиш поступово з однієї системи може органічно вирости інша. Наголос на творчому потенціалі людини, на соціально-перетворюючій діяльності розумних, відповідальних, далекоглядних індивідів вигідно вирізняв його проекти суспільної трансформації серед інших політичних програм того часу. Ідея революційної перебудови суспільства була для нього чужою, оскільки в центрі його політичного світогляду перебувало не політичне життя суспільства, а щастя й добробут народу, що можливе за умов загальної освіченості, високого рівня культури народних мас. М. Драгоманов вважав, що перед “державними” європейськими націями проблема суспільних трансформацій не стоїть так гостро, в той час як народи, що тривалий час перебувають у колоніальному статусі, більш підготовлені до переходу на альтернативний шлях розвитку. Нинішнє перехідне суспільство є яскравим свідченням

того, що ані сліпе перенесення (демократичний транзит) західних політичних цінностей, ані національна замкнутість не можуть сприяти справді демократичним соціальним перетворенням та оновленню механізмів державного владарювання.

Розглядаючи українську справу на широкому міжнародному тлі, М. Драгоманов часто торкався *геополітичних проблем* Східної Європи в цілому та багато уваги присвячував російському, польському і балканському питанням. Головними перешкодами демократичного політичного розвитку вважав “польський історичний патріотизм” (котрий не задовольнявся етнічною польською територією, та мав претензії на кордони до 1772 р.), німецький імперіалістичний “натиск на Схід”, а також деспотичні, централізаторські й експансіоністські традиції російської державності.

Зовнішньополітичні орієнтири М. Драгоманова пізніше гостро розкритикує Д. Донцов, котрий, осуджуючи ототожнення українських та російських геостратегічних інтересів, коротко викладає геополітичну концепцію М. Драгоманова.

На перетині цивілізацій історична місія українського народу, вважає вчений, полягає у збереженні геополітичного статус-кво у центрі Європи. У географічному розташуванні України він вбачав важливу її культурну і політичну значимість у слов'янському світі та, зокрема, в інтелектуальному русі ХІХ ст., у справі національного відродження народів. Тому й наполягав на якомога активнішій позиції української політики у регіональному та континентальному європейських масштабах. Українське питання як складова частина майбутнього політичного устрою Європи повинно вирішитись лише через погодження українських національних прагнень з подібними прагненнями східноєвропейських народів. Для цього, на думку вченого, важливо віднайти надійних союзників та створити сприятливе середовище зовнішньополітичного оточення для України.

Завершуючи огляд геополітичної доктрини М. Драгоманова, слід відмітити, що він став одним із авторитетних регіональних теоретиків національної демократії у східноєвропейському вимірі, а його боротьба з міфами про Велику Росію, історичну Польщу, Велику Німеччину, позначилась на політико-ідеологічних процесах у польському, болгарському, сербському та в інших національних рухах народів Східної Європи наприкінці ХІХ ст.

Не менш важливою частиною творчого доробку М. Драгоманова у політичній науці є розробка *концепції політичної освіти і громадянської культури*. Свою програму політичного виховання українського народу вчений розробив на основі культурно-наукової і просвітницької концепції української справи відомого громадського діяча В. Антоновича.

Молодь, на думку М. Драгоманова, у майбутньому є активним учасником розбудови громадянського суспільства. Він виділяє такі специфічні риси цієї соціально-демографічної групи, як легку навіюваність, податливість, надмірну емоційність, категоричність, що часто деморалізують суспільно-політичні рухи. Вивчаючи участь молоді у революційних рухах, теоретик приходив до висновку про негативні наслідки використання в радикальних політичних акціях дуже молодих людей і тих, що ще не здобули освіти за професією.

Зростання громадянської культури народу вчений пов'язує не лише з активною

роботою у молодіжному середовищі, але й з прогресивними перетвореннями у сфері освітньої політики. Російська урядова система освіти і друку, вважав М. Драгоманов, обмежувала знайомство освічених людей із західноєвропейським життям та його історією. Тільки вільна наука, а не віра, може полегшити громадські справи. При цьому значиму культурно-просвітницьку роль він відводить інтелігенції, яка повинна поширювати думки про несумісність чиновницького самодержавства з матеріальним благом чорноробів; вказувати на моральний обов'язок дворянства виступати проти самодержавства; збирати і систематизувати народне невдоволення теперішнім станом.

Ще одним визначальним чинником, що впливає на стан громадської думки, за М. Драгомановим, є релігія. Вчений відстоював необхідність відокремлення церкви від держави, секуляризації українського громадсько-політичного життя.

Значний та новаторський внесок М. Драгоманова у вивчення *регіонального фактору як чинника політичного розвитку суспільства*. Розглядаючи різні регіональні ідентичності (“русин”, “галичанин”, “малорос”, “руський”, “українець”), мислитель закладає міцні підвалини для сучасних досліджень політичних субкультур у суспільстві.

Не усвідомлення приналежності до етносу, але прийняття спільних матеріальних й моральних інтересів формує національну самосвідомість. Поряд з іншими факторами, лише економічні, територіальні і морально-етичні чинники є найменш конфліктогенними й такими, що сприяють інтеграції суспільства.

Такий суспільний ідеал М. Драгоманова є прототипом сучасного розуміння основ *громадянського суспільства*.

У дихотомії “Держава” – “Громадянське суспільство” вчений був однозначним прибічником останнього, яке здатне змінити існуючий політичний й економічний порядок.

М. Драгоманов став “речником подальшої політизації українського руху та українства загалом, і творцем першої систематизованої політичної доктрини” [18, с. 198]. Він відкрив нову сторінку у розвитку наукового, системного підходу до розуміння політики. Цей підхід до вивчення політичних явищ і процесів з'являється як наслідок тісного знайомства вченого із зарубіжними джерелами – з європейською наукою, конституційними проектами та суспільно-політичною практикою їхнього втілення на терені західних держав.

Треба підкреслити, що теоретична спадщина М. Драгоманова вплинула не лише на подальші форми та методи організації громадсько-політичного руху в Україні, але й на становлення та розвиток цілісних наукових концепцій відомих українських мислителів в історії політичної думки. Спадкоємці вченого сформуvalи новітні ідеї українського лібералізму з врахуванням тенденцій радикалізації та соціалізації західноєвропейських та російської ліберальних ідей. У сучасній еволюції політичної науки в Україні простежується відродження багатьох компонентів, характерних для драгоманівської наукової спадщини.

Використані джерела:

1. Михайло Драгоманов. Бібліографія (1861–2011) / упоряд.: М. О. Мороз, В. А. Короткий (керівник авторського колективу), І. І. Тіщенко, І. С. Гриценко, С. І. Білокінь. – Дрогобич: Коло, 2011. – 740 с.

2. *Василенко М. П.* Вибрані твори у трьох томах. – Том 1 : Історичні праці / упорядники : І. Б. Усенко, Т. І. Бондарук, Є. В. Ромінський ; відп. ред. : Ю. С. Шемшученко, І. Б. Усенко. – К. : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України ; ТОВ “Видавництво “Юридична думка”, 2006. – 608 с. (8 с.іл.)
3. *Андрусишин Б. І.* Віхи творчої біографії Михайла Драгоманова // Перші Міжнародні драгоманівські читання, 30 верес. – 2 жовт. 2003 р. : матеріали : в 3-х вип. / МОІНУ ; АПН України ; НПУ ім. М. П. Драгоманова ; ред. кол. : В. П. Андрущенко, Г. І. Волинка, П. В. Дмитренко та ін. – К., 2003. – С. 27-29.
4. *Андрусишин Б. І.* Михайло Драгоманов як політик та політолог. – У кн. : Відомий-невідомий Михайло Драгоманов : науковий збірник до 170-річчя від дня народження М. П. Драгоманова / упор. : В. Погребенник, С. Шевчук, Н. Осьомак ; Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України ; Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – С. 59-86.
5. Матеріали перших Міжнародних драгоманівських читань : 30 вересня – 2 жовтня 2003 р. / укл. Г. Волинка, В. Сергієнко, Л. Макарєнко. – К. : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2003. – Випуск 1. – 274 с.
6. *Жилєнкова І.* Ліберально-демократична течія в суспільному русі України (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) : дисертація ... канд. історичних наук. – 07.00.01 – Історія України. – К., 2000. – 203 с.
7. *Потульницький В.* Проблема регіоналізму в українській політичній та історичній думці другою половиною ХІХ – першої половини ХХ ст. (на прикладі образу Галичини) // Вісник Львівського університету. Серія історичні науки. – 2000. – Вип. 35-36. – С. 150-167.
8. *Мироненко О. М., Горбатенко В. П.* Історія вчень про державу і право. – К. : Академія, 2010. – 454 с.
9. Драгоманівський збірник. “Вільна спілка” та сучасний український конституціоналізм / за ред. Т. Г. Андрусяка. – Л. : Світ, 1996. – 256 с.
10. *Драгоманов М.* Вибране. “... мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні”. – К. : Либідь, 1991. – 686 с.
11. Грінченко Б. – Драгоманов М. : Діалоги про українську національну справу // Джерела з історії суспільно-політичного руху в Україні 19 – поч. 20 ст. / упорядник А. Жуковський. – Випуск 1. – Київ, 1994. – 286 с.
12. *Андрусишин Б., Короткий В.* // Другі Міжнародні драгоманівські читання : Матеріали 27-28 жовтня 2006 р. / укл. Г. І. Волинка, Л. Л. Макарєнко, О. П. Симоненко. – Випуск 1. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2006. – С. 9-12.
13. *Савченко В.* Україна масонська. – К. : Нора-Друк, 2008. – 336 с.
14. *Салтовський О. І.* Концепція української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку ХХ століття). – К. : ПАРАПАН, 2002. – 396 с.
15. *Скакун О. Ф.* Прогресивна політико-правова думка на Україні (ІХ ст. – 1917 р.) : навчальний посібник. – К. : УМК ВО, 1990. – 88 с.
16. Другі Міжнародні драгоманівські читання : матеріали. 27-28 жовтня 2006 р. / укл. Г. І. Волинка, Л. Л. Макарєнко, О. П. Симоненко. – Випуск 1. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2006. – 196 с.
17. *Борисенко В. Й.* Видатний мислитель і громадський діяч. У кн. : Теоретична спадщина Михайла Драгоманова в сучасних вимірах : збірник статей викладачів кафедри історії України НПУ імені М. П. Драгоманова / Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. – С. 18-124.
18. *Донцов Д.* Твори. – Т.1 : Геополітичні та ідеологічні праці. – Львів : Каменяр, 2001. – 488 с.

Андрусишин Б. І. К 170-й годовщине от дня рождения М. П. Драгоманова. Структурные элементы политической концепции Михайла Драгоманова.

В статье идет речь о М. П. Драгоманове в формировании основ политических учений второй половины XIX ст.

Ключевые слова: М. П. Драгоманов, либерализм, космополитизм, федерализм, социализм, местное самоуправление, политические свободы, система государственного управления, политическое образование, гражданская культура, региональный фактор, гражданское общество.

В. Andrusishin. To the 170-ty anniversary from a birthday M. Dragomanova Structural elements of political conception of Mykhajlo Dragomanovs.

In the article speech goes about M. P. Dragomanova in forming of bases of political studies of the second half of XIX age.

Keywords: M. P. Dragomanov, liberalism, cosmopolitanism, federalism, socialism, local self-government, political freedoms, system of state administration, body politic, civil culture, regional factor, civil society.

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

Акуленко В. І.
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВЕ СПІВРОБІТНИЦТВО ДЕРЖАВ СНД У СФЕРІ ПРАВОНАСТУПНИЦТВА, ЗБЕРЕЖЕННЯ І ПОВЕРНЕННЯ АРХІВІВ

В статті розглядається міжнародно-правові норми і Угода про правонаступництво щодо архівів колишнього союзу РСР, 1992 р. практика їх застосування Україною. Розглядаються також прецеденти європейських держав щодо реституції і повернення архівів після розпаду держав тощо.

Ключові слова: правонаступництво в міжнародному праві, співробітництво держав СНД, реституція архівів.

Протягом майже всієї своєї тисячолітньої історії Україна зазнавала поневолень від різних загарбників і колонізаторів: монгольських, польсько-литовських, тюрксько-османських, австро-угорських, московських та ін., – що негативно відбилося на історико-культурній спадщині нашого народу. Це не обійшло й писемні джерела, які становлять фонд історичної пам'яті в суспільстві. Від кількості і якості збережених писемних джерел з різних епох і періодів кожного народу безпосередньо залежить повнота і точність висвітлення його історії і людства в цілому.

Як зазначають дослідники П. Сохань та Л. Лозенко, в історичних джерелах минулого, які створювалися потім поневолювачами українського народу, нерідко свідомо спотворювалися його героїчне минуле і національно-визвольна боротьба за незалежну державу. Що відзначав уже автор “Истории Русов”, звинувачуючи польських і литовських хроністів та літописців у замовному і упередженому висвітленні подій [1]. Ця тенденція виразно проявилася в історіографії не лише дореволюційного, а й радянського періоду. Поряд з цим колонізатори здійснювали численні пограбування, знищення та вивезення до своїх країн історико-культурних надбань нашого народу.